

КАНЦЭПТ «ЗДАРОЎЕ»
Ў ЛІНГВАКУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ

Не выклікае сумнення, што здароўе ёсць адзін з найважнейшых жыццёвых прыярытэтаў чалавека, ад якога залежыць, ці будуць у далейшым рэалізаваны яго намеры і спадзяванні, творчыя памкненні. Апрача таго, гэта яшчэ і неабходная ўмова гарманічнага развіцця асобы. Як асноўная характарыстыка чалавечага існавання здароўе ўплывае на лад і стыль жыцця людзей, іх паводзіны і ўчынкi, асаблівасці мыслення, узаемаадносіны ў грамадстве. Вядомы французскі пісьменнік, філосаф Мішэль дэ Мантэнь падкрэсліваў: «Здароўе – гэта каштоўнасць, і прычым адзіная, дзеля якой сапраўды варта не толькі не шкадаваць часу, сіл, працы і ўсякіх выгод, але і ахвяраваць дзеля ўсяго часцінкай свайго жыцця, бо жыццё без яго становіцца нясцерпным і зневажальным» [6, с. 8].

Мяркуем, што канцэпт «Здароўе» можна аднесці да ліку ўніверсальных, а ў кагнітыўнай сістэме чалавека яго варта разглядаць побач з такімі канцэптамі, як «Жыццё» і «Смерць». Усе гэтыя ментальныя ўтварэнні з’яўляюцца найважнейшымі структурна-семантычнымі элементамі канцэптасферы любой мовы, у тым ліку і беларускай. Вобразна-сэнсавая і каштоўнасная сутнасць згаданых канцэптаў прасочваецца не толькі на паняццёвым, канцэптуальна-анталагічным узроўні, але і мае сваю вербальную рэалізацыю, ці інакш кажучы, выяўляецца з дапамогай лексіка-фразеалагічных сродкаў, сістэмы парэмій, свабодных словазлучэнняў, тэкстаў. Згаданыя сродкі рэпрэзентацыі канцэпта дазваляюць вызначыць і яго нацыянальную адметнасць, бо ўніверсальныя канцэпты маюць сваю «спецыфічную культурную афарбоўку і з’яўляюцца носбітамі пэўнай нацыянальна-культурнай інфармацыі» [2, с. 127].

На думку даследчыкаў, «культурныя канцэпты апрадмечваюцца праз мову і могуць быць аб’ектыўна вывучаны толькі з дапамогай лінгвістычных метадаў: з дапамогай аналізу слоўнікавых дэфініцый, сінонімаў, каштоўнасна маркіраваных выказванняў (прыказак, прымавак, афарызмаў), індывідуальна-аўтарскіх пашырэнняў зместу канцэптаў з улікам этымалогіі намінантаў, метафарычных пераносаў» [8, с. 1530].

Зразумела, што асноўным (але ні ў якім выпадку адзіным) знакам канцэпта «Здароўе» з’яўляецца само слова, якое называе дадзенае паняцце. Раскрыццю кагнітыўных прымет канцэпта, яго семантычнага нападнення пэўным чынам садзейнічае ўнутраная форма лексемы *здароўе*. Як сведчыць знаёмства з матэрыяламі этымалагічных слоўнікаў, слова *здароўе* з’яўляецца суфіксальным утварэннем ад асновы прыметніка *здоровы*, што ўзыходзіць да праславянскага **sъdorvь*, у складзе якога элемент *съ*, як заўважаў, І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ, меў суадносіны са старажытнаіндыскім *su* ‘добры’, а частка *dorv-* паходзіла ад індаеўрапейскага **deru* ‘дрэва’, ‘добры, здаровы, як дрэва’. Даследчык Ондруш звязвае славянскае *zdorv* з індаеўрапейскім *sol-v* і лацінскім *salvus*: *zdorv* < *storv*

< *solv* < індаеўрапейскае **sol-v* (лацінскае *salvus* ‘здоровы’) [4, с. 324]. Па словах У. В. Колесава, у старажытнасці «слова *здараўе* не мела яшчэ прывычнага для нас значэння, вымаўлялася інакш –*сьдоровь* і мела значэнне ‘моцны, як дрэва’, ужыванне яго ў адносінах да чалавека было ні больш чым метафарай» [3, с. 94]. Такім чынам, нашы продкі атаясамлівалі здараўе найперш з фізічнай сілай, сілай прыроды. Недарэмна ў міфалогіі беларусаў, рускіх і ўкраінцаў здараўе суадносіцца з дубам. У традыцыйнай славянскай культуры дуб – дрэва, якое сімвалізуе моц, мужчынскі пачатак, дрэва, звязанае з богам-грамавержцам. Славяне-язычнікі ўспрымалі дуб як святыню. Менавіта таму каля дуба ажыццяўляліся шматлікія абрады і рытуалы, паблізу дубоў устанаўлівалі крыжы. Існаваў нават звычай праз магутныя галіны дуба працягваць хворага, каб ад дрэва яму перадаліся жыццёвыя сілы. Да сённяшняга часу ў беларусаў захавалася традыцыя, згодна з якой пасля вячання маладыя едуць да векавога дуба, каб тройчы абняць яго, узяўшыся разам за рукі. Ажыццяўленне такога абрадавага дзеяння падчас вяселля сімвалізуе трывалую з’яднанасць новай сям’і. На Гродзеншчыне бытуе таксама павер’е, паводле якога ссячы дуб – гэта значыць наклікаць на сябе і сваіх блізкіх бяду.

У адпаведнасці з хрысціянскай традыцыяй здараўе – гэта боскі дар, які дазваляе ўспрымаць сябе тварэннем Бога. Здараўе супрацьпастаўлялася не хваробе, а ў першую чаргу – пакутам. Здаровы чалавек – сапраўдны вернік, які выконвае ўсе заветы царквы. У эпоху Адраджэння ў сувязі з панаваннем гуманістычнай ідэалогіі паступова ўсталёўваецца новы погляд на паняцце «здараўе» як на аптымальны псіхафізічны стан чалавека, які залежыць ад знешніх і ўнутраных фактараў (эмоцый, настрояў, псіхічнага стану і г. д.). Падобная трактоўка паняцця *здараўе* характэрна і для сучаснай навукі. Так, у Беларускай энцыклапедыі чытаем: здараўе – гэта адсутнасць хвароб і фізічных дэфектаў, стан поўнага фізічнага, духоўнага і сацыяльнага дабрабыту [1, с. 47]. Кагнітыўныя прыметы канцэпта «Здараўе» экспліцыруе і семантычная структура слова *здараўе*, якое ў сучаснай беларускай літаратурнай мове вызначаецца адносна вялікай частотнасцю выкарыстання (частотнасць ужывання назоўніка *здараўе* ў мове твораў вусна-паэтычнай народнай творчасці роўна 59 [4], у мове публіцыстыкі – 47 [5]), да таго ж найменне з’яўляецца мнагазначным. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы падае дадзенае слова ў 2 значэннях:

- 1) правільная, нармальная дзейнасць арганізма;
- 2) той або іншы стан арганізма.

Аналіз асаблівасцей ужывання слова *здараўе* на сучасным этапе дазваляе гаварыць аб пашырэнні семантычнага аб’ёму гэтага назоўніка. Так, у вусным маўленні слова *здараўе* выкарыстоўваецца са значэннем ‘адсутнасць хваробы’ (напрыклад: *мае здараўе, таму і працуе ў двух месцах; здараўе ёсць, дык і есць і смажана, і вэнджана*), у мове навуковых твораў лексема *здараўе* функцыянуе са значэннем ‘здольнасць прыстасоўвацца да зменлівых умоў існавання ў навакольнай рэчаіснасці’ (*псіхічнае здараўе*).

Сінонімам да наймення *здараўе* ў беларускай мове выступае слова *самаадчуванне* ‘агульны стан фізічных і духоўных сіл чалавека’. Для намінацыі суб’ектаў з нармальнай дзейнасцю органаў і сістэм органаў чалавечага цела ў беларускай літаратурнай мове ўжываюцца прыметнікі *здоровы* (а таксама формы вышэйшай ступені параўнання і стылістычнай мадыфікацыі *здравейшы, здаровенькі*), *някволы, хваробаўстойлівы*.

Як ужо згадвалася, у беларусаў *здараўе* асацыіруецца з фізічнай сілай. Са значэннем ‘фізічна моцны’, акрамя лексемы *здоровы*, у беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца найменні *дужы, моцны, мажны, двухжыльны*, апелятывы *здравяк, асілак* (перанос.) ‘чалавек магутнай сілы, мужнасці’ і інш. У беларускіх гаворках для абазначэння фізічна моцнага, здоровага, вынослівага чалавека ўжываецца багацейшая ў колькасных адносінах група назоўнікаў: *вогір* (устар.), *бамбіс, здравіна, карчак, краптулец, лямпуха, няўломак, рыдван* і пад., якія адрозніваюцца паміж сабой не толькі адценнямі значэння, але і ацэначным кампанентам. Агульная асаблівасць большасці разгледжаных дыялектных назваў – адмоўны характар канатацыйнага значэння і адмоўная эмацыйна-экспрэсіўная афарбоўка (неадабральнасці ці асуджальнасці). Сінонімамі да слова *дужы* ‘фізічна моцны, здаровы чалавек’ у гаворках выступаюць прыметнікі *пруткі* ‘дужы, здаровы, з моцнымі мускуламі’, *атылы* ‘тоўсты, здаровы’, *бамбёлы* ‘дужы, здаровы’, *дзябёлы* ‘здоровы, поўны, рослы чалавек’ і г. д. Названыя прыметнікі, выконваючы намінацыйную функцыю, нясуць яшчэ інфармацыю аб эмацыянальных адносінах моўнікаў да той ці іншай асобы.

Змест канцэпта «Здараўе» раскрываецца і сістэмай фразеалагічных адзінак, што выкарыстоўваюцца ў беларускай мове. Аналіз семантыкі фразеалагізмаў дазваляе выявіць наступныя паняцыйныя прыметы згаданага канцэпта:

1) чалавек, у якога ўсе органы цела функцыянуюць нармальна. Для называння чалавека з такім самаадчуваннем, знешне прывабнага, жыццярадаснага, выкарыстоўваюцца фразеалагізмы тыпу *кроў з малаком; ёсць яшчэ порах у парахаўніцах*;

2) здаровы, дужы чалавек. У такім выпадку фізічная моц выяўляецца праз рысы аблічча, знешні выгляд (шырокія плечы, высокі рост, дужыя рукі і інш.): *можна ў плуг заганыць (хоць у плуг запрагай); даўбней не прыб’еш; касы сажань у плячах*;

3) бадзёры, рухавы чалавек, які здольны супрацьстаяць хваробам: *у самай сіле; кроў кіпіць; у самым саку*;

4) чалавек, які ачуняў пасля хваробы: *на ногі ўстаць (падняўся на ногі)*;

5) чалавек са слабым *здараўем*: *адна скура ды косці; жывы труп; на ладан дыхае; як з крыжы зняты*.

Інфармацыйны змест канцэпта «Здараўе» выразна выяўляюць таксама прыказкі і прымаўкі, у якіх адбіліся вынікі пазнавальнай дзейнасці народа. «Парэміялагічная зона – адметная зона ў структуры канцэпта, бо яна адлюстроўвае не сучасныя, а пераважна гістарычныя ўяўленні народа пра канцэпт, народнае разуменне розных бакоў гэтага канцэпта» [7, с. 113].

Вывучэнне семантыкі беларускіх прыказак і прымавак дазваляе акрэсліць наступныя паняцційныя прыметы канцэпта «Здароўе»:

– галоўная каштоўнасць чалавечага жыцця (*здараўе за грошы не купіш*);
– чалавек з добрым здароўем фізічна моцны (*здаровы, як дуб, ды моцны, як зуб; здаровы, як дуб скарбовы*);

– чалавек з дрэнным здароўем фізічна і духоўна слабы (*хвораму нічога не міла; глянуўшы ў твар, не пытайся пра здараўе; хвораму і на залатым ложку кепска*);

– хворага чалавека часам цураюцца не толькі знаёмыя, але і блізкія людзі (*здаровы не верыць хвораму, а багаты – беднаму; здаровы з хворага не спагадае; брат любіць сястру багатую, а мужык жонку здаровую; чужая болька – людзям смех*);

– здаровы чалавек – асоба, якая здольна жыць у суладдзі з іншымі, з аптымізмам глядзіць на жыццё, імкнецца дасягнуць пастаўленай мэты (*у здаровым целе – здаровы дух*);

– адмаўленне ад шкодных звычак – умова добрага здароўя (*хто не курыць і не п'е, той здаровенькі памрэ*);

– здаровы чалавек працавіты, не ўхіляецца ад справы (*для здаровага чалавека праца – летшы доктар; праца здараўя не адбірае*);

– пра здараўе трэба клапаціцца яшчэ ў маладосці (*гульня ў маладосці дае хваробу на чужыя косці*).

Традыцыйныя погляды беларусаў на фізічнае і духоўнае здараўе экспліцыруюцца і ў формулах маўленчага этыкету – прывітаннях пры сустрэчы, развітанні (*Бывайце здаровы! Як здараўе?*), зычэннях (*Добрага здараўя! За ваша здараўе!*), пажаданнях міласці і дапамогі Бога таму, да каго звяртаюцца (*Паздароў, Божа!*). Гэтыя этыкетныя формулы, выпрацаваныя яшчэ ў старажытнасці, суправаджаюць нас усё жыццё і з'яўляюцца не толькі паказчыкам узроўню адукацыі і выхаванасці той ці іншай асобы, але і раскрываюць асаблівасці менталітэту беларусаў, адметнасці іх мыслення.

Такім чынам, аналіз сродкаў, з дапамогай якіх у сучаснай беларускай мове рэпрэзентуецца канцэпт «Здароўе», сведчыць аб тым, што здараўе як стан поўнага фізічнага, духоўнага і сацыяльнага дабрабыту ў свядомасці беларусаў успрымаецца ў якасці асновы чалавечага жыцця, якая дае чалавеку магчымасць рухацца наперад, самаўдасканалвацца, дасягаць пастаўленых мэт.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская энцыклапедыя : У 18 т. / рэдкал. : Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1998. – Т. 7 : Застаўка – Кантата. – 608 с.

2. *Калеснікава, А. А.* Канцэпт «Сям'я» ў моўнай карціне свету беларусаў : развіццё і функцыянаванне / А. А. Калеснікава // Весн. МДПУ імя І. П. Шамякіна. – 2012. – № 4. – С. 127–131.

3. *Колесов, В. В.* Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л.: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1986. – 312 с.

4. *Мажэйка, Н. С.* Частотны слоўнік беларускай мовы : Вусная народная творчасць / Н. С. Мажэйка, А. Я. Супрун. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1982. – 302 с.
5. *Мажэйка, Н. С.* Частотны слоўнік беларускай мовы : Публіцыстыка / Н. С. Мажэйка, А. Я. Супрун. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1979. – 216 с.
6. *Монтень, М.* Опыты. Полное издание в одном томе / М. Монтень ; пер. с фр. – Москва : АЛЬФА-КНИГА, 2009. – 1149 с.
7. *Попова, З. Д.* Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Москва : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
8. *Самситова, Л. Х.* Сущность и специфика культурных концептов в языковой картине мира / Л. Х. Самситова // Вестн. Башкир. ун-та. – 2012. – Т. 17. – № 3 (1). – С. 1529–1532.
9. *Этымалагічны слоўнік мовы.* – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Т. 3. – 408 с.